

Рецензії

ЗЛОЧИН І КАРА ПО-ФРАНКІВСЬКИ, АБО Ж НЕСПРОСТОВНІ ДОКАЗИ ЛЮДИНОВИМІРНОСТІ

Швець А. І. Злочин і катарсис: Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка / Відп. ред. Є. К. Нахлік. – Львів, 2003. – 236 с. [У надзаг.: НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. “Франкознавча серія”. Вип.5.]

“Злочин і покута” – саме так в українському літературному контексті кінця XIX – початку XX ст., а точніше – в контексті художньої творчості Івана Франка, було б переакцентовано відому формулу російського “душезнавця”. Такого висновку можна дійти, ознайомившись із монографією молодшої львівської дослідниці Алли Швець “Злочин і катарсис: Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка” (Львів, 2003). Власне, розкриттю художнього висвітлення проблеми злочину й цілого комплексу пов’язаних із ним психологічних (етико-антропологічних) аспектів у різножанрових творах І.Франка і присвячено рецензовану працю. Зрештою, не тільки цьому. “Кримінальний сюжет”, “художній психологізм”, “типологія персонажів-злочинців”, “поетика характеротворення” – це далеко не повний перелік проблем, які складають дослідницьке осердя роботи А.Швець у зв’язку з осмисленням прозового доробку І.Франка.

Вихід у світ нової книжки, а тим паче монографії, завжди спонукає до роздумів про її, сказати б, практичну доцільність, актуальність, потрібність, очікуваність і т.д. Із цього погляду слід визнати, що багатогранна прозова спадщина І.Франка, безперечно, потребує сьогодні реінтерпретації з урахуванням нового методологічного інструментарію. Щоправда, останнє десятиліття позначене добротним монографічним “ужинком” у цій царині. Варто згадати книжки Т.Гундорової “Франко – не Каменяр” (Мельборн, 1996), М.Гуняка “Ро-

ман Івана Франка “Перехресні стежки”. Світоглядно-антропологічний аспект” (Дрогобич, 1998), Т.Пастуха “Романи Івана Франка” (Львів, 1998), М.Легкого “Форми художнього викладу в малій прозі Івана Франка” (Львів, 1999), Я.Мельник “З останнього десятиліття Івана Франка” (Львів, 1999), Н.Тодчук “Роман Івана Франка “Для домашнього огнища”: Простір і час” (Львів, 2002), Р.Чопика “Ессе Ното: Добра звістка від Івана Франка” (Львів, 2002), М.Ткачука “Жанрова структура прози Івана Франка (бориславський цикл та романи з життя інтелігенції)” (Тернопіль, 2003) та ін. Попри деяку географічну розгалуженість, неважко помітити, що більшість досліджень фокусуються у франкознавчій (і це природно) столиці. Зважаючи на плідну традицію франкознавства у Львові, яка не переривається ще з часів О.Огоновського, цілком закономірно, що нова монографія про творчість І.Франка з’явилася саме тут.

“У центрі пропонованого дослідження, – зазначає А.Швець, – проза І.Франка з кримінальним сюжетом або його елементами, аналіз функціонування такого сюжету як на рівні його поетики, художніх модифікацій, так і на рівні осмислення поставлених у Франкових текстах морально-етичних, психологічних, суспільних проблем, що їх розглядаємо крізь призму антропологічної концепції письменника, його світоглядної еволюції” (с.7). Такий ракурс осмислення Франкової прози справді новий, до того ж, враховуючи повсякчасний художній

Слово і Час. 2005. №9

інтерес письменника до проблеми переступу* та пов'язаних із ним пенітенціарних питань, подібне дослідження саме на часі.

Одразу впадає в око увага авторки до етико-антропологічної проблематики прози І.Франка. Адже, за спостереженням А.Швець, проблема злочину цікавила Франка насамперед в аспекті моральної відповідальності людини за свої вчинки, тобто у зрізі психологічному (вужче — “катарсисному”). Із цього погляду назва монографії напроцуд вдало акцентує на концептуальних поняттях дослідження, адекватно відбиває його змістове наповнення. Отже, особливості письменницького осмислення проблеми зумовили й добір адекватної предметові дослідження методології. У своїх аргументаціях та обґрунтуваннях психомотиваційних аспектів переступництва А.Швець спирається на теорію літературного психологізму, психоаналіз (З.Фройд, Е.Фромм), досягнення кримінально-антропологічної (Ч.Ломброзо, М.Бенедикт) та гуманістичної (В.Франкл) психології, теорію акцентуованих особистостей К.Леонгарда. Тож, читаючи дослідження, добре було б мати під рукою словничок психологічних термінів, адже книжка розрахована не лише на читача, добре “підкованого” поняттями на кшталт “емфатичний рівень”, “соціальна агнозія”, “дистимічна особистість”, “аутизм” тощо. Щоправда, теорія психоаналізу залишає в роботі певний “резерв” подальших інтерпретацій, але це воля авторки, яка у висновках, зрештою, визнає, що розмаїття типів персонажів-злочинців у Франкових творах дає багатий художній матеріал для майбутніх психоаналітичних студій. Дослідникам, що поставлять за мету поглиблений розгляд проблем психології вчинку, його психомотиваційних компонентів на матеріалі творчості І.Франка, стали б також у пригоді праці українського психолога В.Роменця.

Комплексний підхід до осмислення проблеми злочину і покарання у прозі І.Франка дав змогу авторці всебічно розкрити проблему на рівні особливостей функціонування кримінального сюжету, поетики характеротворення, а отже, створити досить детальну типологію персонажів-злочинців. Дослідження особливо виграє в мікроаналізі Франкового тексту. Саме тут

* Такого семантичного навантаження у творчості І.Франка, на думку А.Швець, набуває усталений у правознавстві термін “злочин” (с.5).

найбільше виявляється оригінальність авторських інтерпретацій, втілених у низці цікавих тонких спостережень над складним внутрішнім світом персонажів-переступників і поетикою прозових творів письменника.

Монографія складається з двох розділів. У першому — “Соціальний і психологічний аналіз у творах І.Франка з кримінальним сюжетом чи його елементами” — аналізуються закономірності функціонування кримінального сюжету, особливості вмонтовування його в канву основного сюжету. Зокрема, помічено, що здебільшого він розгортається у великій прозі письменника, натомість у малій наявні лише його елементи. Авторка акцентує на тих художніх інноваціях І.Франка, що їх він уніс у розробку кримінального сюжету, подає класифікацію конфліктів, на яких ці сюжети будуються, а також визначає джерела кримінальних сюжетів у прозі Франка — фольклорні архетипи, творчість попередників і приклади з життя. При цьому дослідниця слушно наголошує на типологічному характері деяких збігів фабульних елементів творів І.Франка з творами світової літератури, визнаючи, що проблема фабульної генези Франкових творів потребує все-таки окремого розгляду (ось ще один “сюжет” для компаративного дослідження). Натомість у праці актуалізовано вітчизняний історико-літературний контекст, зокрема в аспекті осмислення проблеми злочину, проведено інтертекстуальні паралелі з творами П.Куліша, М.Черемшини, В.Стефаніка та ін.

Значне місце в монографії приділено висвітленню змінності художнього трактування поглядів Франка на психологію переступника. Рух світоглядної еволюції І.Франка означається такими етапами: від біопсихічної детермінації злочину (“Петрії і Довбушуки”), через фізіологічну і соціальну його мотивованість (“На дні”), посилений соціальний фактор (“Борислав сміється”) до поглиблення психологічної, морально-етичної зумовленості злочину (“Для домашнього огнища”, “Основи суспільності”), визнання присутності трансцендентних сил, що втручаються в долю людини, зрештою, до синтезу усіх цих “витків” (“Терен у носі”, “Як Юра Шикманюк брів Черемош”), який авторка означає дещо дискусійним терміном “гуманітаризм”. А.Швець звертає увагу на переплетення цих

домінант руху авторської думки у Франкових творах різних періодів, тож, вочевидь, пошуки генези переступництва не можна цілком увібгати у формулу “від соціології до психології” (І.Фізер).

Цікава у книжці постановка питання про те, як узгоджується метафізична (позаприродна) мотивація вчинків персонажів із Франковою позитивістською методологією. Як виявляється, в художній творчості І.Франко був не таким уже й “канонічним” позитивістом, а радше просвітителем, звідки й походить подвійна детермінація людської поведінки: з одного боку — соціальними обставинами, а з другого — внутрішньою природою людини. А вже від цієї останньої недалеко і до метафізичних тлумачень, які, проте, ніколи не компенсують у письменника потреби індивідуального вибору людини.

У зв'язку з проблемою вибору в монографії з'ясовується специфіка осмислення Франком проблем Добра і Зла. Авторка виявляє “психологічні алгоритми” зображення персонажів-переступників у прозі письменника (духовне падіння — злочин — моральне відродження), аналізує чинники, що впливають на ту чи ту схильність персонажа, зокрема вплив родинного оточення на формування етичних засад людини. Несподівано цікавими видаються паралелі між онтологічним змістом Добра й біофілією: любов до життя Франкових персонажів, за спостереженням А.Швець, мотивує їхній вибір на користь Добра. Заслугує на увагу і думка авторки про пов'язаність морально-етичного вибору з феноменом волі, мотивованість Добра і Зла вольовим механізмом людини, в чому реалізується його регуляторна функція.

Диференціюючи психічні особливості персонажів та мотивацію їхньої поведінки, А.Швець створює класифікацію Франкових персонажів-злочинців. Таким чином, у полі зору дослідниці опиняються меркантильний, авантюрний, розбійницький, патологічний, садистичний (деструктивний), імпульсивний, ситуативний (і суміжні) типи. Розглядаючи особливості осмислення Франком явища психопатології, дослідниця доходить висновку, що саме в зображенні патологічних типів найяскравіше виявились Франкові принципи натуралістичного мистецтва. Урахування психологічних опозицій, психомотиваційних підстав зло-

чину й суб'єктних стосунків персонажів уможливило класифікацію типів за різними підходами (методиками), які взаємодоповнюють і взаємопояснюють одна одну.

У франкознавстві не лише дискусивним, а й до певної міри провокативним залишається питання, якою мірою І.Франко осягнув таємниці жіночої душі. А.Швець намагається довести, що письменник володіє вмінням глибокого проникнення у сферу жіночого характеру та психіки, зображуючи різні її вияви у варіативних художніх типах жінки, намагаючись осмислити різноманітні чинники, що штовхають її на злочин. Отже, принаймні щодо жінки-злочинниці питання можна вважати розв'язаним, а от із типом “жінки-загадки” буде складніше...

А.Швець констатує майстерність І.Франка не лише як знавця людської душі, а й як художника слова, що найяскравіше проявилось в його поетиці характеротворення. У другому розділі монографії — “Поетика характеротворення персонажів-злочинців” — проаналізовано широкий спектр засобів психологізму, до яких І.Франко вдається для зображення персонажів-переступників (портрет, антропоніми, художній час і простір, внутрішнє мовлення, сновидіння та марення), і досліджуються особливості художньої манери письменника.

Авторка наголошує на ощадливості Франка у використанні характеротворчих засобів, що її компенсує велике семантичне навантаження художньої деталі, демонструючи при цьому своє вміння за зовнішніми рисами характеристики персонажів (портретний опис, інтер'єр, ім'я) бачити риси їхньої психічної конституції, розуміти функціональність цих засобів у творенні характеру.

У монографії визначено, що внутрішнє мовлення концептуальне для поетики характеротворення персонажів-переступників. Його вага полягає саме у плані висвітлення мотиваційної сфери людської психіки. Авторка наголошує також на онтологічній значущості сповіді як виявленні самоаналізу в ситуації духовного прозріння переступника, досліджує її різноманітні функціональні типи — ретроспективну, сповідь-звинувачення, сповідь як декларацію нових етичних принципів. Ідеться також про інші наративні форми, зокрема й про апробацію нових, як-от “діалогу з підтекстом”.

Характеротворчу функцію сновидінь (розкриття прихованого змісту психічних процесів), їхню роль у поясненні мотивів злочинної поведінки дослідниця осмислює у світлі онеристичної теорії (Д.Нечаєнко), звертаючи увагу на символіку й поетику сновидінь, закономірності їхньої появи у художньому тексті.

У своїй праці авторка зауважила характерні ознаки Франкової поетики — синтез художніх засобів характеротворення (портрет, інтер'єр, поетика кольору тощо) при відносному домінуванні інтроспективного методу аналізу психічної сфери персонажів та аналітичність Франкового психологізму. Особливо цінні встановлені в монографії кореляції між системою характеротворчих засобів і антропологічною концепцією письменника.

Дослідники творчості Франка звертали увагу на книжний характер його творчості. А.Швець доходить висновку про відповідність Франкових художніх ідей тій найновішій лектурі з психології та кримінальної антропології, з якою він був знайомий, а також наголошує на тісному зв'язку між ними.

І останній штрих — про художнє оформлення (автор Інна Шкльода). На обкладинці книжки А.Швець — силует людини, яка підважує на своїх долонях розполовинену кулю. Метафора не надто прозора, але все ж піддається декодуванню: людина з огляду на власний особистісний досвід (досвід розуму і насамперед серця) зважає одвічні онтологічні антиномії — Добро і Зло, а отже — повсякчас стоїть перед проблемою непростого внутрішнього вибору. Універсальність розуміння письменником такої екзистенційної ситуації акцентується зображенням людини в позачасовому та по-

запросторовому розчакнутому континуумі (на малюнку це позначено різними кольорами, які, до речі, також мають сенсотворче семантичне навантаження). Пригадуються у цьому зв'язку персонажі Франкового оповідання “Як Юра Шикманюк брів Черемош” — Чорний і Білий Демони, що полем своєї битви обрали душу головного героя. Художнє оформлення обкладинки акцентує увагу на ще одному аспекті Франкового бачення проблеми злочину — зумовленість вибору на користь Зла соціальними обставинами (відтінено чорним кольором). Отже, індивідуальний вибір, втручання метафізичних чинників, соціальні обставини — це той складний “паралелограм сил”, який, за І.Франком, визначає життєву поведінку людини. Така обкладинка, побудована на інтертекстуальних алюзіях (до того ж, естетично оформлена), органічно допасована до змістової сутності монографії, адекватно відтіняє етико-антропологічну концепцію І.Франка.

Отже, книжка А.Швець являє собою цікаве й оригінальне авторське дослідження, яке, безперечно, заслуговує на увагу (деякі стилістичні недогляди загалом не псуєть позитивного враження від книжки). Її теоретична цінність — насамперед у доведенні продуктивності людиновимірної (тобто психологічної) літературознавчої методології. Звісно, всіх психологічних проблем творчості І.Франка жодна, будь-якого обсягу, монографія не може вичерпати. Отож, очікуючи від авторки нових цікавих публікацій, побажаймо їй успіху в подальшому досягненні психологічних таємниць творчого універсуму І.Франка.

Лариса Каневська

ФІЛОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

19 грудня 2005 р. о 10-й год. в гуманітарному корпусі Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбудеться філологічний семінар “Теоретичні і методологічні проблеми літературознавства”. Тема чергового засідання — *“Національні моделі порівняльного літературознавства”*. Засновник семінару — проф. В.М. Перетц (1904), організатор — кафедра теорії літератури і компаративістики Інституту філології Київського університету.

Теми доповідей надсилати до **1 грудня 2005 р.** на адресу: 01033, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 14, к. 125, кафедра теорії літератури і компаративістики, проф. Наєнку М.К. Контактний телефон — (044) 239-32-34.

Регламент: доповіді — до 15 хв.; фіксовані виступи — 7 хв.; участь у дискусії — 5 хв. Оргвнески (20 грн.) і тексти доповідей (разом із дискетою) подаються перед початком семінару. Дорожні та інші витрати — за рахунок учасників.

Збірник матеріалів *“Філологічні семінари”*, включений ВАК України до переліку фахових видань, буде опубліковано до грудня 2006 р. ❀